

Humanitas en de crisis van het Humanisme

door Alicja Gescinska

U moet het me maar niet kwalijk nemen maar ik zal hier niet diep ingaan op de discussie over ‘woke’ en ‘links’ en hoe die twee zich tot elkaar verhouden. Dat heeft meerdere redenen. Een van die redenen is dat ik de term ‘woke’ niet graag gebruik omdat ik niet precies weet wat ik eronder moet verstaan. Wat betekent dat woord nu eigenlijk echt? Volgens mij wordt het tegenwoordig te vaak in negatieve zin gebruikt in het publieke debat en dat maakt een objectieve analyse ervan lastig. Bovendien denk ik niet dat ‘woke’ kan worden aangemerkt als een aparte ideologie of specifieke beweging. Het is eigenlijk meer een containerbegrip geworden dat allerlei gevoeligheden omvat, die er vaak ook weer worden uitgegooid.

Twee jaar geleden had ik een vruchtbaar online-gesprek met Susan Neiman over de toestand van de wereld. Zoals te verwachten, ging het gesprek vooral over de actuele politiek en voor we dieper ingingen op de gevaren van het populisme, zei Susan Neiman dat ze het woord ‘populisme’ niet graag gebruikt omdat het zo vaag is en zo vaak ondoordacht wordt gebruikt dat het bijna onmogelijk is om te komen tot een objectieve analyse van de hedendaagse problemen in de politiek en de maatschappij door dat woord te gebruiken. Ik moet toegeven dat ik een soortgelijke houding heb tegenover de term ‘woke’. Het is een etiket dat te vaak te gemakkelijk ergens op wordt geplakt en zoals dat gaat met etiketten in ons dagelijks leven: we gebruiken ze om snel te achterhalen wat er in een doos of bakje zit. Meestal zijn etiketten erg handig maar als ze gebruikt worden om iemand of een groep mensen te beschrijven, staan ze nadere analyse, voortgaande dialoog en gesprek eerder in de weg en als zodanig zijn ze onderdeel van een fundamenteel probleem in de wereld van vandaag: de achteruitgang in kwaliteit van het publieke, open debat.

Termen als links, rechts, progressief en conservatief worden voortdurend gebruikt, niet zozeer om dingen te verhelderen maar eerder om een bepaalde denker, politicus, beweging of groep mensen in een bepaalde hoek te plaatsen. Als we eenmaal een etiket op iemand hebben geplakt, denken we al meteen te weten hoe die persoon denkt en waar hij of zij voor staat. Verder onderzoek of nadere vragen zijn dan overbodig. Dat verhindert niet alleen een echte verbondenheid met elkaar en een werkelijk intellectuele ontmoeting. Het kan zelfs gevaarlijk zijn en verwoestende gevolgen hebben. Alleen al een bepaald etiket opgeplakt krijgen, is vaak al voldoende reden om tot de aanval over te gaan of aangevallen te worden.

Om maar één voorbeeld te noemen: de Britse psychiater en schrijver Theodore Dalrymple wordt vaak, en bepaald niet zonder reden, omschreven als een conservatieve denker. Nu kunnen bepaalde aspecten van zijn wereldbeeld en zijn visie op de mens zeker als conservatief worden bestempeld. Progressieve mensen reageren echter vaak extreem negatief, zelfs vijandig, zodra de naam Dalrymple valt en daarmee trekken ze ook veel aspecten van zijn denken in twijfel die niet conservatief zijn. Maar zelfs als die ideeën conservatief zijn, zijn ze het toch nog waard om er iets langer over na te denken.

Ik begrijp best dat we categorieën nodig hebben en dat die ons helpen om de wereld te ordenen, maar ik denk dat de manier waarop we in het huidige intellectuele en politieke debat andere mensen in hokjes stoppen contraproductief is: het beperkt ons begrip van elkaar en maar al te vaak is het resultaat dat het publieke debat meer een duel wordt dan een dialoog. En zonder echte dialoog kan een democratie niet goed functioneren.

Een crisis van het humanisme

Daarom wil ik de aandacht verleggen naar wat Susan Neiman zo centraal stelt in haar rede, namelijk universalisme. Ik deel haar zorgen dat deze notie van universalisme vergeten dreigt te raken of zelfs helemaal dreigt te worden afgedankt. De wereld is geglobaliseerd, maar onze manier van denken bevat nog steeds iets provinciaals. De omvang en reikwijdte van onze gevoelens van solidariteit en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid beperken zich meestal tot de gemeenschappen waartoe we behoren en hoe breder en abstracter zulke gemeenschappen worden – van naties tot transnationale verbonden – hoe zwakker onze gevoelens van solidariteit en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid worden.

Dat is natuurlijk al heel veel vaker vastgesteld. Mensen zijn nu eenmaal meer geïnteresseerd in hun eigen gemeenschap en het plaatselijke nieuws. Dingen die vlakbij gebeuren, worden als relevanter en belangrijker ervaren dan wat zich aan de andere kant van de wereld voltrekt. Dat verschijnsel kan zelfs biologisch verklaard worden en in termen van de evolutionaire psychologie. Toch is het belangrijk om in gedachten te houden dat het feit dat iets kan worden verklaard in termen van evolutionair voordeel niet betekent dat datgene ook moreel gerechtvaardigd is. We kunnen ons wel voorstellen hoe rampzalig de consequenties voor de wereld zouden zijn als iedereen zich alleen maar bezig zou houden met wat er met onze directe verwanten en eigen gemeenschap gebeurt! Hoe kunnen we verder kijken dan *onze* groep, *onze* gemeenschap, *ons* land, *onze* belangen? Met andere woorden: hoe kunnen we betrokken zijn bij gebeurtenissen en omstandigheden ver weg en op grond van die betrokkenheid handelen, zelfs als – en, meer precies, zelfs wanneer – dat niet direct voordeel voor onszelf lijkt op te leveren?

Ik denk dat het vinden van een overtuigend antwoord op deze vraag de grootste uitdaging van onze eeuw vormt. Het is een cruciale vraag, veel crucialer dan die ooit eerder in de geschiedenis is geweest, om de eenvoudige reden dat we nog nooit met zoveel mensen op deze planeet waren. Binnenkort zullen we met acht miljard mensen zijn, wat inhoudt dat de groep die buiten de categorie valt die we als ‘ons’ beschouwen met de dag groter wordt. Hoe kunnen we die anderen, in feite iedereen, erbij betrekken als we nadenken over de toekomst van de wereld en serieus praten over solidariteit en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid?

Daarvoor moeten we teruggaan naar wat we in de kern gemeen hebben. Wat is het dat ons nog steeds bindt wanneer we nationaliteit, gender, de groep waartoe we behoren en religie wegdenken? Wat er dan overblijft is het pure feit dat we allemaal mensen zijn. Hoe kunnen we dit pure mens-zijn tot de stevige basis maken van onze morele betrokkenheid, verantwoordelijkheden en rechten? Vooral dat laatste hield talloze vroegere denkers die we aanmerken als humanisten bezig. Daarom is het nuttig om ons af te vragen wat deze eerdere denkers voor de wereld van nu kunnen betekenen. Wat kan humanisme betekenen *in* de eenentwintigste eeuw en wat kan het betekenen *voor* de eenentwintigste eeuw?

Humanisme is een term die verwijst naar een breed scala van gebeurtenissen in de geschiedenis van ideeën en van de wereld: het humanisme van de Romeinen, dat van de renaissance, het negentiende-eeuwse Weimar-humanisme, christelijk humanisme, en tegenwoordig wordt de term vaak gebruikt voor niet-religieuze, wereldse bewegingen die zichzelf als vrijdenkers beschouwen. Dit zijn allemaal nogal verschillende verschijnselen, maar de gemene deler, het kernaspect van humanisme in al haar verschillende betekenissen en manifestaties is altijd dat idee dat de mens op een voetstuk staat en het epicentrum van het

morele universum is. En aangezien elke mens een mens is, heeft onze morele verplichting per definitie een universele reikwijdte.

De Romeinse staatsman en filosoof Cicero heeft deze humanistische zienswijze al eens treffend verwoord in zijn brieven aan zijn jongere broer Quintus: zelfs tegenover verre volkeren en landen, zelfs tegenover mensen die we zouden omschrijven als ‘barbaren’, ‘ben je het aan je *humanitas* verplicht je bezig te houden met hun welzijn, hun behoeften en hun veiligheid’.

Het kernwoord in dit citaat is voor mij *humanitas*. In het navolgende wil ik proberen dit idee van *humanitas* opnieuw te onderzoeken en pleiten voor een herwaardering van dit essentiële begrip.

Humanitas

Humanitas was een belangrijk, zelfs cruciaal begrip in de Romeinse tijd. Het was het onderliggende principe van de deugden en kwaliteiten die essentieel werden geacht om een goed mens en een goede burger te zijn. *Humanitas* stond centraal in ideeën als *philantropia* (liefde voor de mens) en *paidei* (onderwijs, leren). Je werd onderwezen om een goed mens en een goede burger te worden, wat neerkomt op een menselijker mens worden. Dat was de betekenis van *humanitas*: iemand worden die zich bekommert om het welzijn van anderen, die niet egocentrisch is, die vriendelijk en bescheiden is in interpersoonlijke relaties, die zich bewust is van de universele reikwijdte van zijn morele verantwoordelijkheid. Kortom, het gaat erom een menselijker mens te zijn.

Voor ik verder ga, wil ik hieraan toevoegen dat ik me er volledig bewust van ben dat de maatschappijen van de oude Grieken en Romeinen er compleet anders uitzagen dan de maatschappij waarin wij vandaag de dag leven. Ik ben dan ook blij dat de samenleving sindsdien drastisch veranderd is, anders zou ik hier niet voor u staan als vrouw en filosoof (een innerlijke tegenspraak in vroeger tijden) maar ik denk niet dat we veel vooruitgang zouden boeken als we alles zouden weggooien wat het verleden te bieden heeft, alleen maar omdat in het verleden veel dingen slecht waren. We moeten nog steeds op de schouders van de reuzen uit het verleden staan, al was het maar om die schouders te gebruiken als springplank naar grotere hoogten. En een van die springplanken is volgens mij nu juist dit begrip van *humanitas*, ook al is dat ontwikkeld in een tijd waarin heel veel mensen bepaald *niet* menselijk behandeld werden.

De notie van *humanitas* is nu zo goed als vergeten en als we naar de geschiedenis van de twintigste-eeuwse filosofie kijken, zien we dat maar heel weinig denkers zich nog met het idee van *humanitas* hebben beziggehouden. Toch vormen twee denkers hierop een uitzondering: Max Scheler en Hannah Arendt. Beiden hebben gepleit voor de herwaardering van – en een terugkeer naar – het idee van *humanitas*, zij het op heel verschillende manieren. Scheler legde de nadruk op het idee van een universele welwillendheid in zijn begripsopvatting van *humanitas*, terwijl Arendt de nadruk legde op de actieve rol die we op ons moeten nemen in de *polis* en het publieke debat.

Scheler en Arendt

Van alle grote twintigste-eeuwse filosofen is Max Scheler het meest onderschat. Hoewel hij een centrale rol speelde in het Duitse intellectuele landschap van de eerste twee decennia van de twintigste eeuw en van cruciaal belang in de intellectuele vorming van een breed scala aan denkers dat volgde – van paus Johannes Paulus II tot Jean-Paul Sartre – zijn vandaag de dag

maar weinig mensen bekend met zijn werk. Een van Schelers belangrijkste boeken is *The Nature of Sympathy*, waarin hij verschillende aspecten van onze interpersoonlijke aard behandelt: ons vermogen ons tot anderen te verhouden, met anderen te sympathiseren, met anderen mee te voelen en anderen lief te hebben of te haten. Scheler bestrijkt zo'n beetje het volledige emotionele en morele landschap van onze interpersoonlijke relaties.

Hij zegt dat ons vermogen om met anderen te sympathiseren – wat we tegenwoordig empathie noemen – nauw verbonden is met welwillendheid en dat deze twee, sympathie en welwillendheid, samen ons *humanitas* vormen. Het cultiveren van onze *humanitas* betekent dus het cultiveren van onze empathische vermogens en onze welwillendheid jegens anderen. Scheler heeft het over 'de emotionele realisatie van de eenheid van de mensheid' die wordt bereikt in mee-leven en over de cruciale morele waarde van welwillend zijn tegenover anderen, zelfs tegenover *alle* anderen. In een citaat dat doet denken aan Cicero's universele humanisme zegt Scheler:

'Een waarachtige liefde voor de mensheid maakt geen onderscheid tussen landgenoten en vreemdelingen, tussen deugdzamen en criminelen, of tussen goed en slecht in het algemeen. Net als mee-leven, omarmt deze liefde *alle* mensen, domweg omdat het mensen zijn.'

In het werk van Hannah Arendt komt de term *humanitas* diverse malen voor, vooral in haar essaybundel *Men in Dark Times*. Elk essay daarin is gewijd aan denkers of wereldleiders die in de moeilijkste tijden hun verantwoordelijkheid namen en probeerden de menselijkheid van hun samenleving te bevorderen. Arendt schreef dat 'de humaniteit van de mens een dwingende noodzaak is' en beschreef deze absolute morele *vereiste* als *humanitas*.

Humanitas is het summum van menselijke waardigheid, de essentie van een mens zijn; het is de bevrijding van egocentrisme, de verbrede horizon van onze geest. *Humanitas* is niet i aangeboren; het is een verdienste, iets wat ontwikkeld, gecultiveerd en veroverd moet worden. En om dat te doen, moet je je bezighouden met je medemensen, moet je de publieke ruimte, de *polis* betreden en moet je op de allereerste plaats met elkaar praten. Om Arendt te citeren: 'Het betreden van het publieke domein, waarin *humanitas* wordt verworven, is een geschenk aan de mensheid.'

Volgens Arendt bestaan mensen niet alleen maar in de wereld, maar bestaat de wereld tussen mensen onderling. Wie zich terugtrekt uit het publieke domein en van de medemens, maakt de wereld kleiner, leger, tot het punt waarop de wereld een woestijn kan worden: dan wordt eenieder van ons meer geïsoleerd, meer alleen en zal er minder begrip tussen ons zijn.

Arendt is heel stellig op dit punt: we moeten actieve burgers zijn die zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid voor anderen, beseffen dat we geen willoos slachtoffer zijn van de geschiedenis en natuurkrachten, maar subjecten tussen andere subjecten. Als je je ogen sluit voor wat er in de wereld gaande is, je ervan overtuigd bent dat je niets te maken hebt met wat er daar gebeurt, dan beschadig je feitelijk jezelf, anderen en de wereld.

Je moet wat zij noemt de *vita activa* omarmen. Niet terugdeinzen voor je verantwoordelijkheid *in* de wereld en de verantwoordelijkheid die je hebt *voor* de wereld. Als je wel terugdeinst 'zal een verlies van menselijkheid het gevolg zijn'. *Humanitas* gaat verloren wanneer we ons liever terugtrekken in ons eigen comfortabele kleine zelf en in ons eigen kleine leven in plaats van verantwoordelijkheid te dragen.

Daarom maakte Arendt zich grote zorgen over het afbrokkelen van het publieke domein. Ze vond dat er, in haar tijd, sprake was van een kwalitatieve afname van het intellectuele en politieke debat, dat er te veel leugens waren, te veel misvattingen over wat het betekende om een *polis*, een gemeenschap te vormen en daarvan lid te zijn.

Vandaag lijken Arendts woorden nog meer waarheid te bevatten dan in haar eigen tijd. Het publieke domein, het politieke debat zou moeten resulteren in meer helderheid, inzicht en begrip. In plaats daarvan hebben we nu een overvloed aan desinformatie, nepnieuws, verwarring, informatiebubbels, en etiketten – zoals ik in het begin al zei – die worden gebruikt om mensen te framen in plaats van ze te begrijpen. Het gevolg is fragmentatie en uiteenvallen van de *polis* en dat betekent een verlies aan menselijkheid, aan *humanitas*.

Conclusie

Het zou natuurlijk simplistisch zijn om te beweren dat we alleen nog maar hoeven terug te keren naar bepaalde ideeën die door onze voorlopers zijn ontwikkeld. Het lezen van Cicero, Scheler en Arendt en het beter begrijpen van de verschillende aspecten van de notie van *humanitas* zal niet als bij toverslag de plagen van onze tijd genezen.

Toch ben ik ervan overtuigd – vandaar dit pleidooi – dat een herwaardering van bepaalde kernelementen van het humanistisch gedachtegoed en wereldbeeld, zoals het idee van *humanitas*, van het allergrrootste belang is. Het cultiveren van onze *humanitas* betekent:

- Altijd proberen welwillend te zijn tegenover anderen en empathie te tonen in de betekenis van *humanitas* van Scheler.
- Een actieve burger in de *polis* te zijn, zoals Arendt benadrukte.

De inzichten en ideeën van Scheler en Arendt kunnen op waarde worden geschat door mensen die tot heel verschillende ideologische, filosofische, politieke of religieuze families behoren. Een pleidooi voor een terugkeer naar de notie van onze universele *humanitas* is een oproep om ons gevoel van verantwoordelijkheid voor de wereld te onderkennen en te ontwikkelen. En dat, geloof ik, is een ideaal dat noch exclusief ‘links’ of ‘rechts’ is, noch ‘progressief’ of ‘conservatief’. Ik durf zelfs te stellen dat *humanitas* ideologie overstijgt en zeker niet als een ideologie moet worden beschouwd.

Hoewel het feit dat ons gevoel van solidariteit zich om natuurlijke en culturele redenen neigt te beperken tot onze onmiddellijke omgeving, is het feit dat we de nauwe begrenzingen van onze omgeving kunnen overstijgen ook deel van onze gemeenschappelijke menselijke aard, en dat kan cultureel worden ontwikkeld. In dat opzicht zou ik willen besluiten met de woorden van Emmanuel Levinas. Levinas had het over de ‘onbegrensde verantwoordelijkheid’ voor de ander. In zijn boek *The Humanism of the Other*, dat precies vijftig jaar geleden verscheen, uit hij zijn bezorgdheid over het anti-humanisme van zijn tijd en betreurt hij dat mensen zich maar al te vaak van elkaar en van hun universele verplichtingen ten opzichte van elkaar afwenden. Die universele, onbegrensde verplichting lijkt misschien een enorm zware last maar is in feite, volgens Levinas, de kern van ‘het menselijke van het mens-zijn’. Inderdaad: onze *humanitas*. Gelet op de wereldwijde uitdagingen waar we als mensheid voor staan – van klimaatverandering tot wereldwijd onrecht, migratiestromen en vluchtelingencrisis – is het cultiveren van onze *humanitas* de belangrijkste taak die we in ons leven hebben.

Vertaling: Leo Reijnen